

Társadalom- és önmeghatározás egy változó korban

Viszály és együttélés. Vallások és felekezetek a török hódoltság korában. Szerkesztette Ittész Gábor. Budapest, 2018, Universitas Kiadó

A XVI. századi Európa számára a vallási megújulásra tett kísérlet vallási pluralizmust, békés együttélést és szélsőséges helyzeteket, ellentéteket is teremtett. A korszak Magyarországára esetén mindehhez példátlanul nehéz politikai helyzet is társult: a hódoltság kora nem várt kihívások elé állította a magyarországi kereszténységet, a kulturális identitás megőrzésének lehetőségét és az egyént is, aki mindebben a helyét kereste. Ez az időszak nem egyszerűen országok, hanem felekezetek és közösségek kultúrájának a próbatétele volt. Ne felejtjük, a XVI. század a változások kora! Ekkor lépnek színre a nagy reformátorok és humanisták, ekkor működik Vesalius, akit a modern anatómia alapjainak megteremtőjeként tartunk számon, Paracelsus új módszereket alkalmaz az orvoslásban. A földrajzi felfedezéseket gyarmatosítások követik, a világ képe változóban, megjelenik Kopernikusz *De revolutionibus orbium coelestium* című műve. Mit jelent Európa számára az iszlám? Mit jelenthet egy ország számára az idegen kultúra és vallás megjelenése?

A XVI-XVII. századi helyzet elemzése közben meglepően aktuális kérdéseket fogalmaz meg a *Viszály és együttélés* című kötet, és címében is jelzi, hogy a megoldások sora igen sokféle. „Hogyan tudja megőrizni egy-egy vallási közösség úgy az önazonosságát, hogy nem mond le missziói küldetéséről, ugyanakkor teljes békességre törekszik a másik vallással?” – fogalmazza meg a kötet kulcskérdését az előszóban dr. Hafenschner Károly. Szolgálhat tanulsággal a ma embere számára a könyv kérdésfeltevése? Mindenképpen: tanulmányok sora mutat rá a különböző közösségek válaszára és a mögöttük munkálkodó indítatásokra is az együtt, és egymás mellett élés széles spektrumát felelevenítve, amelyek megfontolandók és tanulsággal szolgálnak számunkra is.

Izgalmas a tanulmányokat abból a szempontból áttekintenünk, hogy a kötetben tematizált kérdések valójában a magyarság átalakuló azonosságtudatát, a nemzeti identitást érintik, aminek alapvető egységét jelentik a gyülekezetek

MEZEI EMESE (1989) művészettörténész, középkorász. A késő középkori és kora újkorai művészet kutatója, a CentrArt tudományos titkára, a *Hitel* képszerkesztője.

és – a földrajzi sajátosságok által is meghatározott – helyi jellegzetességeik beépülése a kultúrába. Mindez többnyelvű (német, szláv, horvát), a hódoltság korában kifejezetten sokfelekezetű és soknemzetiségű régióban történik, párhuzamosan a nem magyar anyanyelvűek magyarországiságtudatának jelentkezésével,¹ illetve a rétegzett, akár többes identitástudat kibontakozásával és azzal, ahogyan az egyes felekezetek is igyekeznek a saját identitásukat megfogalmazni és megerősíteni. Az önmeghatározás folyamatához hozzátartozik az irodalom, a történelemszemlélet és a más kultúrák megismerése, elfogadása, az azokkal való párbeszéd, a vitakészség és a viszály is. Ennek láthatjuk a legkülönbözőbb szempontjait a kötet tanulmányaiban is, hiszen a szerzők között történészek, művészettörténészek, zene- és építészettörténészek is vannak.

Az Ige fogságában – írás és identitás

A kötet hat jól tematizált és átlátható nagyobb egységre oszlik.

A tanulmányok jó része alapvetően – akár a prédikációs irodalomról, akár a hitvitákról van szó – az írásbeliségre reflektál, hiszen ennek identitásképző ereje az újkortól megkérdőjelezhetetlen. A szerzők között többen is azokat a korabeli szövegeket elemzik, amelyek körvonalazzák a reformátoroknak felekezetükről, illetve a gyülekezeteknek önmagukról és feladatukról alkotott képét, ahogy önmeghatározásuk során a másikhoz való hasonlításban és különbözőségben is felismerik magukat. Az első nagy egység a *Protestantizmus és katolicizmus a hódoltságban* címet viseli, és azzal az alapvető problémával foglalkozik, hogy mit jelent a kereszténység számára a reformáció és az iszlám együttes jelenléte. Csepregi Zoltán tanulmányából – *A török a protestánsokat pártolja? A hódoltsági reformációról Melanchthontól Bullingerig* – kiderül, hogy a reformátorok értekezésében a pápistákkal és a pogányokkal való együttélés kérdése mellett megjelentek a törökmissziós elképzelések is: a békés együttélést térítési lehetőségként, sőt kötelességként élték meg. Varga Szabolcs – *Reformáció a Dél-Dunántúlon a 16. században* – egy régió kapcsán elemzi a protestáns egyházszervezet és a szétesett(nek ábrázolt) katolikus hierarchia viszonyát, miközben modellálja, hogy a humanista tanultságú szerzők sokszor propagandisztikus célokat szolgáló írásaik a választott (antik) előképnek való formai megfelelés reményében tartalmukat tekintve túlzóakká váltak. Ács Pál – *Az Ige fogságában. Biblia és bibliaismeret Magyarországon a reformáció korában* – a reformáció korai szakaszának bibliaértelmezési kérdéseit és a reformátorok ezekre adott értelmezéseit taglal

1 A folyamat egyik izgalmas pontja lesz, amikor Kalmár György 1770-ben a következőt fogalmazza meg – hexameterekben – a „Valóságos magyar ABC” című művében: „Akkí nem bizonyába való magyar, én úgy itélem / a Magyar-Országgi nevezet lesz néki helyesebb.” L. Kalmár György, *„a magyar nyelv szerelmese”*. S. a. r., bev. Szelestei N. László. Piliscsaba, 2000, Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK, 26.

ja, rámutatva, hogy a felekezetek közti ellentéteket szimbolizáló fordítások mi-
ként konzerválták a megosztottságot. Míg az első három tanulmány az elemzett
források kapcsán kevésbé, illetve közvetetten érinti a laikusokra vonatkozó
forrásokat (elsősorban az értelmiségi réteg öndefiníáló szándékai körvonalá-
zódnak), addig Muntán Emese írásában – *Felekezeti határok áthágása. Törvénytelen
és vegyes házasságok a 17. századi Temesközben és a Szörénységben* – egy vallásilag,
politikailag, nyelvileg és etnikailag is sokrétű régiót és az ebből következő fe-
lekezeti egymásnak feszülést mutatja be. Izgalmas, hiszen maga a viszály a papi
réteget érinti elsősorban, a hívek gyakorlati és a lehető legbékésebb ok miatt
hagyják el a gyülekezetet. A felekezeti határokat – amelyek ebben a régióban
még folyamatosan változtak a tárgyalt időszakban – gyakorta hágták át tör-
vénytelen és/vagy vegyes házasságok megkötésével. A szerző forrásként a misz-
zionáriusok Rómába küldött leveleit használta, amelyek az egyházi határozatok és a mindennapi gyakorlatok közti éles eltérésekről és feszültségekről
szólnak. A vegyes vallású közegekben a különböző felekezetek házassági szabá-
lyozásainak helyes és helytelen kezelése hívek szerzését és elvesztését is jelent-
hette, hiszen az emitt deviánsnak tekintett hívek szükség esetén amott egybe-
keltek a másik felekezet rítusa szerint. A jelenség kapcsán azt az izgalmas
kérdést is taglalja a szerző, hogyan hat a közösségre a felekezeteknek a házas-
sághoz való eltérő viszonya. A tanulmány rámutat arra, hogy a közösségi egy-
ség átírja a gyülekezeti, felekezeti határokat.

A következő szekció – *Pázmány és a kora újkori iszlámismeret* – a protestánsból
jezsuitává, majd esztergomi érsekké lett egyetemalapító személyén keresztül
elemzi a vallások és felekezetek közötti kapcsolatrendszeret. Pázmány Péter te-
hetséges kortársai segítségével vívta meg a katolikus megújulásért folytatott
szellemi harcot, s ez együtt járt a magyar katolikus identitástudat megfogalma-
zásával és kiforrásával. Ehhez az önmeghatározáshoz természetesen tartozik
hozzá a más felekezetekről való – az előítéletektől sem teljesen mentes –, topikus
gondolkodás. Erre nyújt példát Dobrovits Mihály és Őze Sándor tanulmánya
– *Magyarország török hódoltsága és az iszlám ismerete a 16. század második felében és
a 17. század első harmadában* –, amelyből kiderül, hogy a törökök gyakorlati, igaz-
gatási és diplomáciai szempontból elsajátították a magyar nyelvet, és tanul-
mányozták az itteni vallást, a szokásokat, a kultúrát, míg a magyarok (nyugati
eredetű és negatív) toposzok alapján gondolkodtak a törökökről. A magyarok
nem ismerték a Korán eredeti arab szövegét, így kritikájuk megírásakor hibás
latin fordításokra támaszkodtak. Pázmány Péter és Szántó (Arator) István Ko-
rán-cáfolata ennek megfelelően a szerzők iszlámképének sajátosságairól ad hírt
számunkra, s a tiszta források pontos fordítása és elemzése helyett a katolikus
szerzők törökről alkotott képének felel meg, nem pedig eredeti iszlám vallásis-
meretnek: a török kultúra idegen és félreismert maradt. Bitskey István azt a prob-
lémát járja körül a *Katolikus szerzők iszlámképe a hódoltság idején* című írásában,
hogyan reagál a katolikus egyház, amikor egy kultúrájában, erkölcsi normái-
ban, mentalitásában eltérő és idegen világ jelenik meg a környezetében, és válik

valóságossá. Milyen ismeretekkel rendelkeztek a török vallásáról, és hogyan értelmezték az oszmán hódítás sikerét? Milyen válaszokat adtak ezekre a kérdésekre egy olyan környezetben, ahol nemcsak az iszlámmal kerültek szembe, de közben a protestáns egyházakkal is vitázniuk kellett? A török hódítókat a barbárság világával azonosították, így a velük való (politikai) együttműködést is kárhozatos cselekedetként aposztrofálták. A felekezetek eltérő reakciója – elzárkózás vs. törökmissziós álmok – jól jelzik a teológiai és magatartásbeli különbözőségeket. Varsányi Orsolya – A „Mahomet vallása” és az „Vytoc” Pázmány Péter Kalauzában – kísérletet tesz annak a rendszerezésére és elemzésére, hogy Pázmány munkáiban miként kapcsolódik a törökkérdés a protestantizmussal – tehát az újítókkal („Vytoc”) – szembeni vitához, és hogy ez miként illeszkedik az európai kontextusba. A korabeli szerzők hamar felfedezték az iszlám és a protestánsok, más esetben az iszlám és a katolikusok összehasonlításának eszközt, amellyel a vitapartner, az ellenfél hamisságát, pogányságát igyekeztek kidomborítani. Pázmány a katolikus igazság bizonyításakor a grádicselméletet használja a protestantizmustól való eltérítés eszközeként: aki ilyen gyorsan protestáns hitre tér, könnyen iszlám hitű lesz majd. Érvelése során minden más felekezet hiteltelenítése volt a cél, a törököt retorikai eszközként használta.

A 2001. szeptember 11-ei terrortámadás hívta életre a Metropolitan Museum iszlám művészettel foglalkozó kiállítását. A cél kifejezetten az volt, hogy az amerikai társadalom számára egyetlen fájó és szimbolikus eseményen keresztül megítélt iszlámot és iszlám kultúrát képes legyen egy tárlat megismertetni, hiszen az ország történelmétől immár nem szakítható el, miközben az arab világról való tudásunk felszínes, és megítélése érzelmi alapokon nyugszik. A (jó) kiállítások segítségével „ki lehet csomagolni” kultúrákat, és elmagyarázni őket, illetve bizonyos, hogy a mélyebb megértést teszik lehetővé, mint az ilyen téma-felvetésű tanulmányok és kötetek is.

Bűnbakság és hitvallás

A török kultúra megítélésének mechanizmusával foglalkozó írások után logikusan következik a *Toposzok és sztereotípiák a kora újkori unitarizmuskritikában* című fejezet, amelyben a szerzők azt a problémát járják körül, hogy kisajátítva és leegyszerűsítve a hívőszavakat, a közbeszédet tematizálva, hogyan lehet egy kisebbségben levő vallási közösséggel szemben előítéleteket generálni párhuzamosan a saját felekezet pozíciójának megerősítése érdekében. Balázs Mihály – *Közel az iszlámhoz? A kora újkori unitarizmus és a muszlim hit viszonya az újabb kutatások tükrében* – arra mutat rá, hogy az unitáriusok ellen használták a legkifejezettebben a törökhöz hasonlítás topozát, amelynek szívósságát mutatja, hogy még a 2000-es évek első évtizedében írott tanulmányokban is megjelenik a hasonlat (más-más éllel)! Lovas Borbála *Magyar törökök, kicsiny pogányok, zsidók. Az unitarizmus kritikája a 17. századi hitviati irodalomban* című tanulmányában

Enyedi György, XVI. század végén működő unitárius püspök és az ő posztumusz kiadott munkája kapcsán kialakult vitát elemzi. A vita sokban érinti a szerző személyét, kevésbé az általa képviselt tanokat, s jól illusztrálja, melyek azok a jelzők, amelyeket az unitáriusok ellen használtak. Enyedi ezeket az általános-sá vált címkéket is kritizálja és cáfolja művében, magyarázva az unitárius szokásokat és dogmatikai nézeteket. A művével vitázók az Enyedivel kapcsolatos kritikát a teljes unitárius egyházra terjesztették ki, így tették meg e szerzők az antitrinitáriusokat muszlimmá, pogánnyá és eretnekké is. Izgalmas a folyamat és az azt működtető indíttatás, ahogy Enyedi munkái egyszerre reprezentálják az unitárius gondolkodást, és meg is határozták a felekezet mentalitását. A felekezet elsősorban a támadások miatt kényszerült az önmeghatározásra, s jellemző, hogy védekező pozícióba kényszerült a XVI. század végétől, nem csak a hitvitákban: könyveiket cenzúrázták, templomaikat elvették. A lényegében Erdélyre korlátozódott, az önmagába zárt unitáriusok így a jelentős térítőmunka helyett a meglévő gyülekezetet vonták be mind aktívabban az egyház életébe és szervezésébe, ami természetszerűleg hozta magával, hogy az egyháziak figyelmé a világiak véleményére irányult. *A vallás a politika, diplomácia és háború kontextusában* címet viselő egység olyan tanulmányokat fog össze, amelyek az egyes hívek – legyen az Apafi Mihály református vallású fejedelem vagy a zsidó hitetlező, prágai lakos Mordechai (Marx) Meisel – és gyülekezetek helytállását tekintti át a politika és háború közegében, reflektálva arra, hogy ebben a helyzetben mit is jelent a hit vállalása. Gondoljunk csak arra, hogy lehet-e hatással egy uralkodó vallásossága a(z államigazgatási) cselekedeteire, illetve felekezeti hovatartozása milyen következményekkel járhat a más hitűek életére? Balogh Judit – *Apafi Mihály erdélyi fejedelem portai diplomatáinak felekezeti hovatartozása és kapcsolattrendszere* – tanulmányából kirajzolódik, hogy Apafi Mihály vallásossága jócskán kihatott politikájára és az udvar összetételének átalakítására: szinte ismeretlen, de református, a fejedelemhez feltétlen hű családokkal vette magát körül (a katolikus Béccsel szemben), akik nemcsak tehetséges diplomaták, de felekezetüket támogató, művelt emberek is voltak.

H. Németh István – *Kassa, egy többfelekezetű régióközpont jellegzetességei a 16–17. században* – Kassa példáját alapul véve igyekszik modellezni a felekezetek együttélésének problémáit, a felekezeti gondolkodást meghatározó és befolyásoló jelenségeket. Kassa esetében egy olyan városról van szó, ahol hamar az evangélikus egyház vált a legerősebbé, és erős ellentét alakult ki a katolikus és evangélikus hitű polgárság között, miközben a kálvinista irányzattal szemben is felléptek. A vallási ellentétek mögött nemzetiségi ellentétek húzódtak meg: a német és az újonnan beköltözött magyar polgárság közötti hatalmi harc rajzolódik ki. Ez mozgalmas teológiai vitasorozatot hozott magával, amit kiélezett az ellenreformáció és a törvényi tiltás, amely szerint az evangélikusoktól erőszakkal vették el a templokokat, és adták a kisebbségben levő katolikusoknak: az ellentétek kompromisszumokat, a felekezetek egyenjogúsítását eredményezték, de csak elméletben és csak rövid ideig, a felekezeti intolerancia jellemző

maradt. A tanulmány rávilágít arra, hogy mit jelent egy soknemzetiségű közegben az ellentétes vallás, a más hangsúlyokkal bíró kultúra, illetve arra, hogy önmagában az identitás megőrzéséért való intenzív kiállás villongásokkal teli, nyugtalan, városi közösséget jelent, amelynek a problémái nagyban országos szinten ismeretesekek.

Egy miseruha titkai, avagy művészet és identitás rétegződése

Az utolsó két szekció a kultúrák közötti intenzív kapcsolatot mutatja be. A tanulmányokban felvetett problémák felvillantása előtt utalnunk kell a kötet impozáns és koncepciózus borítójára. Az igényes tipográfia mögötti felvétel egy olyan miseruha részletét mutatja, amelyet török selyemszövetből, kemhából szabtak. A csintamáni motívumokkal díszített anyagot a diplomáciai ajándéknak szánt török kaftánokhoz használták fel, amelyeket későbbi tulajdonosaik gyakran alakítottak át, jelen esetben miseruhává. Az idegen kultúra ilyen jellegű átvétele, akceptálása és integrálása ismert jelenség az iparművészeti tárgyak esetén, amelyek tehát gyakran gyarapították a magyar arisztokrácia tagjainak műgyűjteményét. Az ötödik szekció – *A török kori szakrális építészet öröksége* – az épített örökséggel foglalkozik. Azokkal a maradandó és tanúságképpen szolgáló – a történeti hagyomány és emlékezet számára emlékeztetőül ránk maradt – alkotásokkal, amelyek aktív megelői voltak a felekezetcserének és a liturgiának megfelelő átalakításoknak. A templom a közösség szimbolikus tere, s a szakrális tér birtoklása a gyülekezet identitásának tükrö. Sudár Balázs – *Dzsámivá alakított templomok a hódoltságban* – arra keresi a választ, hogy az iszlám imahelyek között hány olyat találunk, amelyet keresztény templomból alakítottak át. A hódítás folyamatának fontos pillanata volt a pénteki fohász, amelynek elmondásához dzsámira volt szükség: erre a célra egyszerűbb – gyorsabb és költségkímélőbb – volt már álló épületet igénybe venni. Pécs esetén a székesegyházat alakították dzsámivá, azonban a templom (a keresztény) építészeti jellegzetességei miatt nem volt hírnöke az oszmán ízlésvilágnak: reprezentatív események alkalmával nem is ezt az imahelyet preferálták. A tanulmány leírja az átalakítások szokásos menetét, a jellemző építészeti beavatkozásokat, s megtudjuk, hogy nemcsak templomokat – hanem lakóházakat, palotákat, várbástyákat is – alakítottak át. Kiderül az is, hogy egyáltalán nem volt jellemző eljárás a templom-átalakítás. A tanulmányt függelék zárja, amely azokat a muszlim imahelyeket sorolja fel, amelyeket vélhetően keresztény templomból hoztak létre. A függelék forrásszövegekkel dokumentálja az átalakításokat, illetve az épületekben megőrzött nyomokat (mihráb fülke, falfelirat) is közreadja. Mikó Árpád *A magyarországi oszmán-török épületek szerepe művészettörténetünkben* című tanulmánya elsősorban a műemlékvédelem intézményének egykor példaértékű munkásságát és szakmai attitűdjét igyekszik az olvasó figyelmébe ajánlani, illetve a török építészeti emlékek recepciótörténetén keresztül foglalkozik a hazai

művészettörténet-írásban való helyével – mikor, hogyan és kiknek az interpretálásában jelenik meg művészettörténeti feldolgozásuk –, felvillantva egyes épületek átalakításának történetét is. Utóbbi az identitáskérdés szempontjából azért kap hangsúlyt, mert látványosan illusztrálja, hogy az épületek szimbolikus erővel reprezentálják a közösség állapotát, akár csak a világháborús sérülések a város szövetén és az azokra adott rekonstrukciós válaszok. A második világháborúban lebombázott Varsóban a legtöbb műemléki épület és utcakép újrakepítése mellett döntöttek, eltüntetve a pusztítás nyomát, felvételek és festmények segítségével állítva vissza az óvárost. Az 1945-ös bombázás után beomlott Frauenkirche – ami nemcsak Drezda városképeinek meghatározó épülete, de az egyik szimbóluma is, így identitásának fontos jelképe – újjáépítése során a megmaradt, koromtól feketéllő romtöglákat is felhasználták, így láthatóvá téve a „sebeket” a fal szövetén, mementóul hagyva az utókornak. Az emlékezetpolitikai diskurzus számára tette aktív szereplővé a berlini Neues Museumot is a háború utáni, elhúzódó rekonstrukció (2009-ben nyílt meg újra): egymás mellé helyezi a XIX. század közepi épületből megmaradt falakat és a XX. századi, modern kiegészítéseket, hiszen mindkettő az intézmény történetéhez tartozik. A megoldás nem palástolja, de nem is monumentalizálja a sérüléseket. A hazai emlékek maradványánál maradva utalnunk kell arra, hogy Trianon traumája – többek között szakmaiatlansággal és megalomániával párosulva – jelenik meg a középkori várak felújításának grandiózus és történelemhamisító tendenciájában. A téma összetett és elemzése önálló tanulmány témája kellene, hogy legyen, nem figyelmen kívül hagyva azt sem, hogy a nemzettudat XVIII-XIX. századi alakulásával párhuzamosan jelenik meg nálunk a neogótika, és fordul a tudományos érdeklődés is a középkori épületek felé.

Temérdek példát találunk arra, hogy a hódoltság utáni évszázadokban keresztény templommá alakított török épületeket, illetve keresztények által átmenetileg használt török imahelyeket az elhagyásukkor gyakran lerombolták, így tüntetve el a megszálló hatalmat jelképező alkotásokat. Hasonló ez az ókori *damnatio memoriae*-hez, ami kifejezetten az emlékezetből való kitörlést jelenti, azt a különbséget mindenképpen jelezve, hogy az újkori jelenség mögött kollektív vallási és nemzeti öntudat áll, nem pedig politikai és uralkodói reprezentációs megfontolások. A hódoltsági épületekhez való viszony egy más attitűdjét jelentik a budai fürdők és azok megtartása, és későbbi továbbfejlesztése a funkció megőrzésével. Baku Eszter és Kovács Máté Gergő – *A kulturális emlékezet rétegei* – arra tesznek kísérletet, hogy az épített környezetet a kulturális emlékezet irányából közelítsék meg: „az emlékezetnek helyszínekre van szüksége”. A hódoltság kora emblematisz épületeken is rajta hagyta a nyomát. Ezt térképezi föl – talán indokolatlanul hosszas elméleti bevezető és a kisművészeti emlékek méltatása után – a szerzőpáros, kitérve az épületek funkcióváltozásainak kérdésére is. Mindezen funkcióváltásokat táblázatok segítségével tette átláthatóvá a szerzőpáros. Ezek után hoz példákat arra, hogy a hódoltság korának traumái hogyan jelennek meg a török építészeti emlékek krisztianizálása, majd

lerombolása mögött, illetve a keresztény eredetű épületek esetén ez hogyan jelenik meg a teljes visszaalakítási szándékban, a török jelenlét teljes mértékű eltüntetésében. Két épület részletesebb bemutatásán keresztül igyekszik érzékelteni, hogy a kulturális emlékezetben hogyan kapnak szerepet ezek az emlékek, azonban az épületek leírása és recepciójuk közreadása után elmarad az interpretáció, nem derül ki, hogyan válnak a kollektív emlékezetnek és az identitásformálásnak (nem pedig a műemléki elvek változásának) a fontos emlékeivé, eszközeivé. A téma felvetés mindenképpen a nemzetközi művészettörténet-írás-hoz kapcsolódik, és több olyan templomépület is van, amely a felekezetek közötti „viszály” hírmondója, amelyeket érdemes volna ilyen megfontolások szerint feldolgozni. Ilyen, a helyi közösség számára a mai napig identitásformáló épület a vadosfai evangélikus és katolikus templom: a katolikus kápolna felszentelése a lutheránus községben a vadosfai tumultushoz vezetett 1751. augusztus 20-án. Az evangélikus és katolikus felekezet vallási és társadalmi ellentétét illusztrálják a kővágóörsi templomok is: az evangélikus község templomának bejárata elé építették fel közvetlenül a „dac-templomot”, ami teljesen kitakarja a másikat. Izgalmas téma lehetett volna még megvizsgálni, hogyan viszonyultak reformált gyülekezetek középkori eredetű templomaikhoz, amire itt most egyetlen példaként szolgáljon Keresztényfalva temploma. Ezt Pierre Lescalopier, a katolikus hitű francia utazó is látta 1574-ben, s a következőképpen emlékezik meg róla útinaplójában: „Itt a miénkhez hasonló templomra találtam, s miután beléptem, meghallgattam esti, latin nyelvű istentiszteletüket, ami örömmel töltött el; ám amikor az ének végén ezt imádkozták: »és pusztítsd el a pápista és török zsarnokságot«, felismertem, hogy lutheránusok. Szent történeteket ábrázoló festett üvegablakaik és a falfestményeik nem különböztek a mieinktől, miként papjaik viselete is megegyezett a mieinkével.”

Az utolsó fejezet a *Vallásközi és felekezeti kölcsönhatások a művészetekben* címet viseli, és talán a legplasztikusabban modellezi a vallások és felekezetek egymásra hatásának intenzív voltát, hiszen egyes közösségek díszítőelemeket, szövegeket, dallamokat vesznek át egymástól, és formálnak kissé a saját képükre. Gerelyes Ibolya – *Az arabeszk motívum megjelenése a 16–17. századi mezővárosi ötvösségben* – azt vizsgálja, hogy az iszlám művészetből származó arabeszk motívuma hogyan jut el az alföldi ötvösökhöz, és épül be a református közösségek által használt liturgikus tárgyak díszítő elemeibe. A tanulmány első felében megismerkedünk a motívum eredetével és jelentésével, az arabeszk vallási tartalmával, majd az Európában való megjelenésével. Ez tartalmi átalakulást is jelent (pusztán díszítő motívummá lesz), amelyre már a hódoltság kora előtti évszázadokból is van példa, amikor luxusáruk érkeznek az Oszmán Birodalomból, a Mameluk Egyiptomból vagy éppen Szíriából. A magyarországi egyházak az oszmán eredetű tárgyakat – kaftánból lett miseruha, oszmán hímzésekből lett úrasztali terítő – liturgikus célokra is felhasználták. Amikor megjelenik a XVI–XVII. századi ötvösségben – serlegeken, poharakon, kannákon – a tár-

gyalt motívum, úgy tűnik, nem a közvetlen török-magyar kapcsolatok révén kerül a motívumkincsbe! A szerző arra is felhívja a figyelmet, hogy a református használatban levő úrasztali edény világi használatban céhpohár volt – ez mentalitásában nagyon emlékeztet bennünket a Bánffy Miklós gróf (1873–1950) által tervezett serlegekre: az egyiket a mai napig használják a kolozsvári Farkas utcai református templomban, míg párja múzeumi darab, amelyet az Iparművészeti Múzeum őriz (ltsz. 18137). A szerző több tárgyat bemutat, majd rátér a motívumok lehetséges eredetére, ami megnyugtató válasszal szolgál arra nézve is, hogy a hasonlóan fontos, az oszmán művészetre jellemző kínaizáló lótuszvirágok és felhőmotívumok miért hiányozhatnak az átvett díszítőelemek közül, és hogyan kapcsolódik a mezővárosi ötvösség az európai művészeti áramlatokhoz. Ferenczi Ilona – *Üdvözlégy, Mária – Üdvözlégy, Krisztus* – a Salve Regina középkori népszerűségét, használatát, fordításait veszi sorba, majd rámutat, hogy a reformáció terjedésével éppen ellenkező folyamat kezdődik: Luther szerint a használatát meg kell szüntetni az istentiszteleti rendben, mivel Máriához fordít, és Krisztusról elfordít. A latin egyházi ének prototípusának tartva kritizálja a népnyelvű énekekkel szemben. Így kezdődik meg a dal átalakítása, átírása, ami tartalmi, dogmatikai változást is fog jelenteni – de a dallam marad. A szerző több hasonló, dallamát megőrző, de szövegét újra- vagy átíró éneket elemez, és bemutatja a kora újkori Magyarországon való használatukat: hogyan lesz a Mária-énekekből krisztocentrikus értelmű antifóna. Péter Éva a *Dallamok felekezetoáltása a 16–18. századi gyülekezeti énekgyakorlatban* című munkájában arra mutat rá, hogy a protestáns lelkészek a nép számára érthetetlen, latin énekszövegeket hogyan kívánták anyanyelvűre cserélni, honnan valók a tárgyalt korszak dallamai, és eredetileg melyik felekezethez tartoztak, hiszen a kedvelt és a más felekezet dallamízlésének megfelelő énekeket átvették egymástól. A szerző a források ismertetése után a reformációt követő liturgikus dallamok gazdagodását, népénekdallamokkal való bővülését elemzi. A kiválasztott példákon keresztül szemlélteti, hogyan adaptálták, stilizálták az átvett dallamokat, amelyek lehettek középkori eredetűek, gregorián dallamokból való átvételek, új – anyanyelvű – szöveggel ellátott művek. Az a fajta kulturális kölcsönhatás, amelyet maga a borító is témaként sugall, ebben a fejezetben jelenik meg a legegységesebben.

Egyetlen hiányként jegyezném meg, hogy szinte semmilyen szerepet nem kaptak a kötetben a metszetek, nyomtatott lapok és festmények. Míg utóbbiak jelentősége egyértelmű – mind az önmeghatározás kapcsán, mind a liturgia szempontjából –, előbbieknél is jelentős a szerepük, de sokkal inkább a felekezetek közti vitában, amelyeket mindenki számára érthetővé tettek: hatékony eszközei voltak az új eszmék népszerűsítésének és a másik fél lejáratásának. Tehát a propaganda a karikatúra és az élclapok szintjén is megjelent, és nagyobb közönséghez is eljutott. Olyan a grafikai lapok és a festmények kapcsolata, mint a vallásos irodalomban a hitvita és a prédikáció viszonya: az egyik „szükséges,

de járulékos eleme, a másik: ízig-vérig irodalom”.² A korszak megértéséhez viszont mindkettő ugyanolyan fontos forrás.

Egy letűnt kor itt maradt sorskérdései?

A késő középkort követő időszak az élet szinte minden területén új arcát mutatta az emberek számára: a világ kitágult, az ismeretanyagok bővültek, és ezek a nyomtatás segítségével hihetetlen távolságokra jutottak el igen rövid idő alatt. A XVI. század a változások és a kérdések kora, ami hozzájárult az európai kultúra alakulásához és a magyarság identitásának formálódásához. Mintha visszatérő kérdés volna a történelemben, hogy mi is a magyar, mitől vagyunk mi magyarok. A világot ma is úgy érezzük, hogy tágul, és a kultúránk mintha még gyorsabban menne át nem várt átalakulásokon. Idegen kultúrákkal találkozunk, tanulunk egymástól, és hol jogosan, hol az ismeretlentől való félelem miatt tartunk egymástól. A kora újkori identitást alakító hatásmechanizmusok természetrajzát feltérképezve talán megtanulunk valamit magunkról és arról, hogy milyen mértékkel kellene mérnünk magunkat.

A kötet értékét növeli, hogy bizonyos értelemben többet ad, mint az alapjául szolgáló konferencia.³ Az ott elhangzott előadások segítségével körvonalazott problémát árnyalták a helyszínen kibontakozó szakmai vita segítségével, és végül ez adta az alapot ahhoz, hogy kibővült szerzői gárdával elkészülhessen ez a könyv. A téma „csökkent”, a tanulmányok a török hódoltság idejére fókuszálnak, a vallásközi kapcsolatok aktuális, mai kérdéseit körüljáró előadások kiszorultak a kötetből,⁴ hogy így egységesebb és tudományosan átgondolt, interdiszciplináris keretek közt tárgyalta problémára koncentrálhassunk.

A vallások együttélése a reformáció kutatásának fontos pillére. A kötet – a helyenkénti nehézkes megfogalmazásai vagy egyes tanulmányok szerkesztetlensége ellenére – hiánypótló. A tanulmányok a hódoltság kori Magyarország területére koncentrálnak, míg az időbeli határokat elsősorban a XVI–XVII. századi események adják. A kulturális emlékezet tárgyalásával elérkezünk a XX. századig, és talán szabad megfogalmazni az olvasó reményét arra, hogy a téma fontossága mellett ez is indokolhatja a második kötet elkészültét, amely a konferencia másik nagy témáját ölelhetné fel hasonló módon kibővített tematika mellett (még ha ehhez más támogatókra van is szükség): égetően fontos az egy-

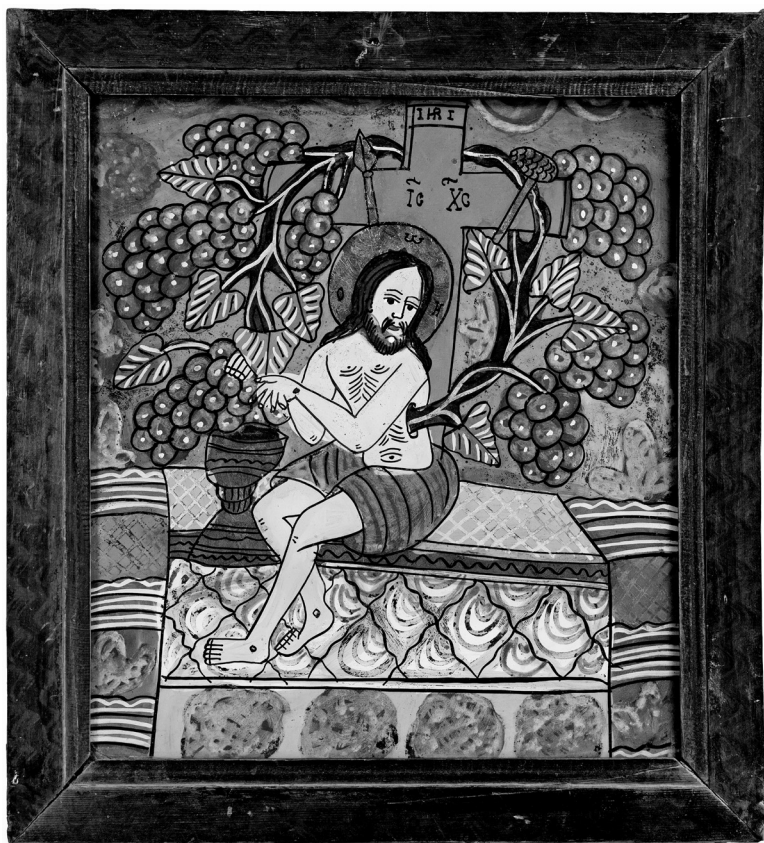
2 Lukácsy Sándor: *Isten gyertyácskái*. Pécs, 1994, Jelenkor Kiadó, 21.

3 A Reformáció Emlékbizottság Vallásközi Munkacsoportja 2015. november 25-én tartotta meg a könyv alapjául szolgáló „Vallások együttélése egykor és most” címmel konferenciáját. A kötet és a konferencia célja is a vallások, illetve a különböző felekezetek és gyülekezetek kapcsolatának és viszonyrendszerének elemzése volt.

4 Az előadások meghallgathatók a [lutheran.hu](https://youtu.be/wR38OlqeiNU) youtube-csatornáján: <https://youtu.be/wR38OlqeiNU>

házak, a felekezetek mai együttéléséről, egymásra hatásáról, aktuális problémáiról beszélni. Nemcsak évfordulói vannak ezekben az években az egyházak meghurcolásának, de máig kibeszéletlen traumái és megoldatlan feladatai is.⁵

A *Viszály és együttélés* szerzőgárdája jól illusztrálja, hogy a Reformáció Emlekévének tudományos hozadéka példaként említhető, s nemcsak alap kutatások és fontos rész kutatások kaptak lehetőséget, de tudományos jelentőségű tanulmányok, a kutatótársadalom számára sem megkerülhető publikációk és a nagyközönség számára is számos tanulsággal szolgáló tanulmánykötetek születtek – amilyen az itt bemutatott mű is.

5 Ennek a folyamatnak lehet egy lépcsője és ösztönzője a megjelenés előtt álló *Keresztény társadalmi mártírium, 1944–1956* kötet is (szerk. ifj. Arató György – Isó Gergely – Mezei Emese. Budapest, 2018, Mika Sándor Egyesület). A kötet alapcélja annak a helytállásnak a bemutatása, amit a Kárpát-medence keresztény társadalma tanúsított az erőszakkal kiépített, az ateizmust zászlajára tűző és a keresztényeket üldöző bolsevik rendszerrel szemben.